
LÖVEI-KALMÁR KATALIN

A FÜRDŐÉLET ÁTALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN A TÁRSADALMI, POLITIKAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÉBEN*

„A turizmus a modernitás vívmánya, a modern identitás jelképe, az utóbbi kétszáz évben bekövetkezett társadalmi transzformáció szimbóluma”

(Böröcz 1996, Wang 2000;)¹

A fürdő kultúra gyökerei az ókori világba nyúlnak vissza. A különböző kultúrákban és civilizációkban eredetileg tisztasági és vallási szerepet töltött be, a görögök pedig már a víz gyógyító hatását is ismerték. A mai Magyarország területe geotermikus adottságai alapján a világon és Európában is egyedülálló mennyiségű és minőségű termálvíz-készlettel rendelkezik².

Ennek az adottságnak és a római kultúrának köszönhetően már az ókori Pannóniában is fejlett volt a balneokultúra. A Kárpát-medence gazdag ásvány- és termálvíz-készletét akkor is sokoldalúan használták, ezek a hagyományok pedig a középkorban is fennmaradtak, és a társadalmi-politikai változások tükrében folyamatos változáson mentek keresztül. Ebben a cikkben a XX. századi magyar fürdők szerepét, a turizmus, a fürdőzés elterjedését, módosulását követem nyomon néhány kiemelt példával időszakonként a társadalmi változások és a szabadidő-eltöltés jellemzőinek tükrében.

A szabadidő-eltöltés változása

A fürdő kultúra fejlődését számos szerző művelődéstörténeti összefüggéseiben mutatja be, mivel ennek a területnek a változása követi talán leginkább az egyes korszakokban kialakuló életminőséget, de a szabadidő-eltöltés kultúrája szorosan összefügg a politikai és társadalmi változásokkal is. A fürdőhely a társadalmi érintkezés intézménye volt. Egyes helyeken a gyógyturizmus jelenléte, máshol a kultúrturizmus vonzotta a vendégeket. Láthatunk példát

* A cikk elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 azonosító számú „Debrecen Venture Catapult Program” támogatta

1 Böröcz József: Leisure Migration - A Sociological Study on Tourism. Elsevier, Oxford 1996.; Ning Wang: Tourism and Modernity: A Sociological Analysis. Pergamons. Amsterdam-Tokyo 2000.

2 Gáspár Emese: Magyarország geotermikus adottságai – termálkarszt gyógyvizek Magyarországon. Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat 77. kötet (2009) 181–188.

a közösségi hagyományokat őrző erdélyi fürdőkre, valamint Parád kórházi jellegűvé válására. A fürdőkben alakult egyesületek szabadidős programokat és bálakat is szerveztek. A modern tömegközlekedés a XX. században mindenhol elősegíti a tömegturizmus létrejöttét, melynek előfeltétele a szabadidő és a szabadon elkölthető, ún. diszkrecionális jövedelem³.

A szociológiai megközelítésekben többféle társadalmi időt különítenek el (munka, iskola, vallási kötelezettségek stb.), de közülük egyetlen időszávot neveznek szabadnak, azt, amelyik a különféle kötelezettségeken kívül megmarad, rendelkezésre áll. A WTO meghatározása alapján napjaink modern turizmusának kialakulása külső okokra, hatásokra és piaci tényezőkre vezethető vissza, melyek közül az egyik a demográfiai és társadalmi változások, mint például a népességnövekedés és a növekvő városiasodás, a társadalmi és munkajogi viszonyok javulása, a szabadidő növekedése, új értékek és normák megjelenése.⁴

A munkaidő és a nem munkával töltött idő határozott elválása egymástól hosszú idő alatt játszódott le. A hagyományos agrártársadalmakra jellemző évszázados szokások és a nagy vagyoni és jövedelmi különbségek miatt a társadalom egyes rétegeinek életmódja nagymértékben különbözött. A munkával eltöltött idő teljesen uralta az alsó társadalmi rétegek hétköznapijait ebben az időszakban⁵.

Magyarországon a munkások számára 1891 óta munkaszüneti nap a vasárnap, és ekkoriban lett a Szent István-nap is szabadnap. Az 1920–30-as években csökkent a munkaidő napi 8 órára. A pár napos nyári fizetett szabadság is ekkor jelent meg hazánkban. Ezek a változások új társadalmi időt teremtettek, a szabadidőt, amely átalakította a tömegek mindennapi életét, életritmusát. A nagyvárosi tömegeknek a hétköznapi szórakozásra ritkán adódott lehetőség. Az ő időbeosztásuk ritmusát a vasárnapi szabadnapok adták. A szórakozás a munka során felgyülemlett feszültséget hivatott más érzelmi feszültséggel egyensúlyozni. A 10-12 órás munkaidő nem volt szokatlan a paraszti közösségekben sem, ott is általában kora hajnaltól késő estig tartott a munka. Arról a típusú munkaidőről, mint ami kialakult a nagyvárosokban a 20. század közepére, itt nem beszélhetünk. Nem vált el egymástól a munkával eltöltött idő a nem munkával eltöltött időtől. Modern szabadidőről nem beszélhetünk, ezekben a közösségekben mindig volt valamilyen elvégzendő feladat. A falusi lakosság nagy tömbjei lényegében hagyományos módon éltek életüket. A nyaralás, a turizmus számukra ismeretlen fogalmak voltak⁶. A társadalom más, felsőbb, polgári és arisztokrata rétegei sok szabadidővel rendelkeztek

3 Wirth István: Fürdőkultúra. Szent István Egyetem, Budapest 2011.

4 International Tourism: A Global Perspective. Ed. Chuck Y. Gee – Eduardo Fayos Sousa. WTO, Bloomington 1997.

5 Bukodi Erzsébet: Időfelhasználás: szabadidő. Budapest 2005.

6 Könyves Erika – Müller Anetta: Szabadidős programok a falusi turizmusban. Budapest 2001.

a vizsgált XIX. század második fele XX. század eleji időszakban. Az orvosok, ügyvédek, katonák sok szabadidejükben a szórakozás mellett nagy hangsúlyt fektettek a művelődésre.

A XIX. század végére kialakul a fürdőszezonok jellemző szórakoztató rendezvénysorozata. A májusi szezonnyitásra még rendszerint nem érkezett kellő számú vendég, így ezt szerényebb keretek közt tartották meg. Hétköznapiakon az ivóutaknál zenekar játszott még a viszonylag kisebb fürdőhelyeken is. Minden hétvégén táncestélyt, akkori elnevezéssel reuniót tartottak⁷.

A szabadidő eltöltése tehát az ipari társadalom kialakulása óta állandó módosuláson megy keresztül, de az igény iránta folyamatosan növekszik. Jellemzője, hogy az egyén önként vesz részt, akár azért, hogy kipihenje magát, vagy szórakozzék, vagy társadalmi kapcsolatait ápolja, esetleg továbbképezze magát, vagyis célja a testi, szellemi rekreáció⁸, melynek már ebben az időszakban is ideális helyszíne volt a fürdő.

Fürdőélet az Osztrák–Magyar Monarchiában

A turizmus 19. századi kezdetei a kelet-közép-európai régióban elsősorban fürdőhelyekhez kapcsolódtak, melyek közül Karlsbad (Karlovy Vary) nagy nemzetközi forgalmat is lebonyolított, míg mások – mint Herkulesfürdő vagy Balatonfüred – inkább helyi jelentőségűek voltak. A tömeges turizmus a 19. század végén alakult ki Európában, s ezen belül elsőként Nagy-Britanniában. Mindenekelőtt olyan célok felé irányult, melyek a városi lakosság széles köre számára nyújtottak kikapcsolódást. Különösen fontosak voltak a tengerparti üdülőhelyek, melyek a nagy ipari központokból könnyen megközelíthetővé váltak a vasút és a hajózás fejlődésével⁹.

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, ezen belül a Magyarországon kialakult fürdőkultúra nagyon összetett és jellegzetes volt. A „fürdőzés” egyszerre jelentett az emberek számára tisztálkodást, felfrissülést, testedzést, gyógyítást, és jelentette a szabadidő kellemes eltöltését. A polgári életformához hozzátartozott, hiszen a korszakban fogalmazódik meg először a minőségi pihenés igénye, amelynek kielégítésére a fürdőzés nagyszerűnek bizonyult: a fürdő „kitűnő tartózkodási helye az üdülőknek és az élet harcában kifáradtaknak”¹⁰. Az egész Monarchia területén mintegy 800 fürdőhelyet tartottak számon, sokféle adottsággal és különböző kínálattal. Erdélyben és Bánságban a legnépszerűbb fürdőhelyeknek számított Herkulesfürdő, Vízakna, Borszék, Tusnádfürdő.

7 http://www.unp.hu/sites/default/files/imuk/pdf/szabadidos_ismeretek_-_tematikus_vazlatok.pdf Letöltés: 2019. október 18.

8 Heleszta Sándor: Idő és Társadalom (Szöveggyűjtemény) – BGF-KVIFK 1998.

9 Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest 2009.

10 Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Bp. 1999.

A század utolsó harmadában egy népesebb fürdő esetében már sokezer vendégsereget kellett ellátni, ezért egy fürdő kialakítása nagy hatással volt a település életére. Mindez logisztikai szervezést igényelt, hiszen a helyi élelmiszer- és munkaerőforrások erre már nem voltak alkalmasak. Pöstyénnek, Herkulesfürdőnek a működtetése már sok professzionális ember alkalmazását tette szükségessé. A fürdők megnyitása a városok és falvak számára ismertséget hozott, hiszen soha nem hallott távoli települések nevei kerülhettek be a hazai közgondolkodásba. A szükséges állandó személyzet megszerzése és alkalmazása egyben jelentős lakosságszám-emelkedést is eredményezhetett, vagyis a korábbi alig pár száz fős falvak most akár több ezer fős településsé nőhettek. Megváltozhatott az addigi település társadalomszerkezete. Egy régies paraszti faluból szolgáltatásra specializálódott fürdőtelepülés jöhetett létre, ahol most már kereskedők, szolgálók, orvosok, ápolók, karbantartók, kertészek, takarítók, bérkocsisok és egyéb foglalkozást űzők egyre nagyobb számban élhettek. Ha a korabeli népszámlálásokra tekintünk, akkor az egyes települések foglalkozási összetételének adatsorai ezt világosan tükrözik¹¹.

A fürdőhelyek számának gyarapodása és a szolgáltatások szélesedése az újabb és újabb társadalmi rétegek felé való nyitást is magával hozta. Magyarországon a 19. században folyamatosan emelkedtek a jövedelmek, ezzel párhuzamosan egy erősödő, gyarapodó középréteg is kezdett kialakulni. A fürdők látogatóit vizsgálva két sajátosságot láthatunk. Az első időkben az elitfürdők látogatói magas körökből kerültek ki (arisztokraták, középbirtokosok, állami tisztviselők stb.), ugyanakkor a falusi fürdők esetében a közemberek számára is nyíltak fürdőzési lehetőségek. A század második felében már egyértelműen a polgári középrétegek kerültek előtérbe. Ahogyan nőtt a középrétegek súlya, úgy emelkedett a fürdőlátogatók tömegében az arányuk. A közepes minőségű fürdőket az értelmiség is látogatta (pl. írók, zenészek, színészek). Jelenlétük mutatta a társadalmi, főleg urbánus beágyazódást is. Megjelentek a felfelé orientálódó társadalmi rétegek (kiskereskedők, helyi iparosok, egyéb középvállalkozók stb.). Az eddigiek alapján akár úgy is tűnhet, a fürdőket inkább férfiak látogatták, ám ahol a gyógyvíz alkalmas volt nőgyógyászati problémák kezelésére, túlsúlyban voltak a nővendégek. Ilyen volt például Tarcsafürdő, ahol a század vége felé egyértelműen kimutatható a többségi női látogatottság¹².

A századforduló idejére látványosan tömegesedett a rendszer, a fürdőlátogatók jelentős részét felemelkedett parasztok és polgárok alkották. Egyre jelentősebbé vált a fürdők helyi vagy környékbeli látogatottsága. Különösen jól látszik ez az alacsonyabb minőséget adó székelyföldi fürdőknél, hiszen ezek nem tudták vonzani a távolabbi erdélyi megyék vagy magyarországi települések

11 *Kaposi Zoltán*: Fürdők és fürdőélet Magyarországon a dualizmus korában. A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete. Rippel-Rónai Múzeum, Kaposvár 2015. 69–80.

12 *Bajzik Zsolt*: Fürdővendégek Tárcsán a 19. század második felében. In: Előadások Vas megye történetéről IV. A hivatali, a politikai és a gazdasági elit Vas megyében a 14–20. században. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2004. 233–250.

fürdőzni vágyó vendégeit, ezért az ottani fürdők többsége így a közeli Románia kevésbé igényes látogatóira, illetve a székelyföldi paraszti és kispolgári fürdőzők igényeinek kielégítésére rendezkedett be¹³.

A hegyvidéki üdülőhelyek is egyre népszerűbbé válnak ebben az időszakban, a fürdők gyógyító vizek mellett keletkeztek. A Tatra nagyszerű hidegvíz-kezelést biztosított a gyógyulni vágyóknak a tiszta levegőn. Mindezek mellett a nagyvárosi fürdők közül Budapestet kell kiemelni, amely bővelkedik gyógy- és ásványvizekben. Az évszázadok során több fürdő is kiépült a városban: ezek közül a Császár fürdő, amelynek fénykora a török hódoltság idejére esett; a Lukács fürdő, amelyet nagyrészt az alsóbb rendűek látogattak, vagy a Széchenyi fürdő, a város legnagyobb fürdőlétesítménye. A távolság és a nehéz közlekedés miatt a tenger vonzása kisebb volt ekkor, csak az előkelők és tehetősebbek látogatták: Abbázia és Crikvenica fürdőhelyek váltak a magyarság legkedveltebb tengerparti üdülőhelyeivé. A tóparti fürdőzés legfontosabb színhelyévé a ma is nagy népszerűségnek örvendő Balaton.

A vasútvonalak megépítése adott lendületet a Balaton északi partján lévő települések szálláshelyfejlesztéseinek, igaz, hogy csak a XX. század első évtizedének derekán, felismerve a turizmus szerepét, jövőbeni lehetőségeit. A településeken sorra alakuló Fürdőegyletek célja az adott község fürdőéletének kialakítása, fejlesztése volt. Számos helyen néhány év alatt több üdülő, szálloda épült fel szinte a semmiből, így például Siófok, Balatonföldvár községekben. A fejlesztéseknek köszönhetően nagyon megszorodtak a gyógyhelyként, nyaralóhelyként elismertté váló települések¹⁴. Balatonfüred a Balaton-partnak legkeresettebb és leglátogatottabb fürdőhelye, és itt található az összes balatoni fürdők között a legdíszesebb fürdőház. Az abban az időben „Keszthelyi” Hévízként említett, gyógytaváról híres település is komoly fejlődésen ment át. Írásos emlékként fellelhető Bolemann könyve, melyben dr. Heller Flórián bécsi tanár 1857. évi analízise olvasható: *„a hévízi tó a langyos akrato-thermákhoz tartozik, kibővülve a tó fenekén található méternyi vastag iszappal. A hévízi fürdő csúsz, köszvény ellen, sérülések vagy lobos kórfolyamatok után visszamaradt izzadmányoknál, számos bőrbetegségnél, fekélyeknél, továbbá idegfájdalmaknál és idegbénulások esetében fejti ki gyógyító hatását.”*¹⁵ A tó gyógyvizére alapozva 1907-ben elkészült a Hévíz Szanatórium és Gyógyszálloda. 1911-re Hévíz-Gyógyfürdőn ezen felül 10 szállodában közel 300 szoba fogad gyógyulni érkező vendégeket. A vasútvonalak mentén elhelyezkedő településeken – mint pl. Szántód, Balatonföldvár, Lelle, Berény, Fonyód –, szintén hasonló mértékű és kapacitású szálláshelyek épültek, csak néhányat kiemelve a balatoni szállásadás

13 *Gidó Csaba*: Magyar Karlsbad. Székely fürdők az Osztrák Monarchia korában. <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=14348> Letöltés: 2020. február 19.

14 *Bártfai Endre György*: A balatoni szállásadás története a XVIII. századtól a II. világháborúig. In: *Modern Geográfia*. 10. (2015) 3. sz. 27–48. http://www.moderngeografia.eu/wp-content/uploads/2015/10/2015_III_03_bartfai.pdf Letöltés: 2020. február 19.

15 *Bolemann István*: A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. Budapest 1900. 55.

történetének egyik meghatározó mérföldkövéből.¹⁶ Nemzetközi hírű fürdőhelyeink a XX. század elején alakultak ki – pl. Balatonfüred, Balf, Harkány, Hévíz –, és ez a korszak segített Budapest világvárosi és nemzetközileg elismert fürdővárosi rangra emelkedésében is (Gellért, Széchenyi, Lukács fürdők).

A fenti néhány település is jól példázza, hogy már a dualizmus korában jelentősen felgyorsult a fürdők fejlődése Magyarországon. A polgárosodás korszakában az emelkedő jövedelmek és a szabadidő növekedése megteremtette az alapját annak, hogy a nyugatihoz hasonló gazdasági és társadalmi változások mehessenek végbe. A századforduló táján a több mint 200 hazai fürdő működése világosan jelzi a tendenciát. Már ebben a korszakban is egyre többen jutottak hozzá a fürdőkben gyógyuláshoz vagy pihenéshez.

A két világháború között

A politikai, gazdasági változás a két világháború közötti időszakban sajátos korszakot képvisel a magyar társadalom életében. A háborút követően lassan indult el a gazdasági stabilizáció, amelyet az 1930-as évek elején alapvető mértékben visszavetett a világ gazdasági válság. Számottevő gazdasági konjunktúrát csak az – újabb háborús készülődéssel is kapcsolatos – fokozottabb iparosítás hozott. Az 1920-as években végrehajtott Nagyatádi-Szabó-féle földosztás csak kismértékben csökkentette a föld nélküli mezőgazdasági munkásságot, és – a környező országoktól eltérően – Magyarországon megmaradt a nagybirtok dominanciája. A munkássághoz tartozók aránya a hadiipari konjunktúrával összefüggésben gyarapodott, míg a szellemi foglalkozásuk részaránya is növekedett.¹⁷ A korszak gazdaságpolitikájának köszönhetően az általános gazdasági helyzet javulásával a '30-as években egyre növekvő – bár a korábbitól eltérő irányú – turisztikai érdeklődés jelent meg ismét.

Az 1920-ban megkötött Trianoni békeszerződés értelmében ipari és gazdasági erőforrásaink nagy része a környező országokhoz került, és elvesztettük olyan turisztikailag is értékes, jelentős vonzerőinket, mint a tengerpart vagy Erdély, illetve jelentős gyógy- és fürdőhelyek kerültek határon túlra. Az I. világháború utáni években az ország idegenforgalma jelentősen visszaesett. 1920-ban pl. a fővárost csupán 15 ezer külföldi kereste fel, szemben az 1913. évi 55 ezerrel. A Balatonon is alig 20–25 ezer vendég (közülük alig ezer külföldi) fordult meg ebben az időszakban évente, a háború előtti 100 ezer fő helyett. Az 1920-as évek második felétől – az idegenforgalomban rejlő gazdasági lehetőségek miatt – megkezdődött a turizmus tudatos fejlesztése. A közlekedési, elszállásolási és szolgáltatási feltételek javítása mellett például megalakult az Országos Idegenforgalmi

16 Sági János: A Balaton írásban és képben. A Magyar Tengernek és vidékének leírása a Balatoni fürdő- és nyaralóhelyek elfogulatlan és kimerítő ismertetése. Keszthely 1902. 346.

17 Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/212.html> Letöltés: 2019. november 12.

Tanács, és megkezdte működését a Balatoni Intézőbizottság. A külföldiek beutazását elősegítő intézkedések is történtek. Az 1930-as évek második felétől a belföldi idegenforgalom élénkítése, mint például a balatoni nyaralás, falusi turizmus is fokozódó figyelmet kapott. Nyáron a polgári és arisztokrata réteg vidékre, gyógyfürdőhelyekre, esetleg tengerpartra utazott. A hosszabb nyári üdülések mellett ekkor kezdett terjedni a víkendezés, amelyet már a kevésbé tehető városi rétegek is megengedhettek maguknak. A magyar idegenforgalom a két világháború között 1937-ben érte el csúcspontját. A főváros mellett már számottevő volt a Balaton, a Mátra, a Bükk, a Dunakanyar, valamint egyes vidéki városok és népművészeti értékekben gazdag falvak vendégforgalma is. Ez évben az országba érkező külföldiek száma 380 ezer fő (elsősorban német és osztrák) volt, míg a külföldre utazó magyaroké meghaladta a 220 ezer főt, és kb. 1 millió magyar állampolgár vett részt a belföldi turizmusban.¹⁸

A vasúti közlekedés fejlesztésével és az 1930-as évek elejének újításával a „filléres vonatok” vagy „filléres gyorsok” bevezetésével a Balaton melletti települések, fürdőhelyek látogatottsága tovább növekedett és a főváros mellett is első számú kiemelt idegenforgalmi terület maradt, ahol a hévíz- és termálvízforrások is egyre ismertebbé és népszerűbbé váltak¹⁹. *„A Balaton mellé vonzza még a gyógyulni vágyókat a balatonfüredi szénsavas (savanyú-) víz, továbbá a hévízi melegforrás. A Csapok alatt, Füreden és a fürdőtelepen előbukkanó szénsavas vizek, továbbá a tapolcai és hévízi melegforrások utólagos vulkáni jelenségek.”* Erre utal Cholnoky Jenő Magyarország Földrajza Tudományos Gyűjteményének idézete is²⁰. A gyógyvizének rendkívüli hatása miatt már nemcsak itthon, hanem külföldön is ismertté vált Hévíz, ahol az 1930-as években már 7 szálloda és 11 vendéglő, valamint 40 villa állt, és 1936-ban 700 volt a vendéglátásra berendezett szobák száma. Ez a kapacitás a negyvenes évekre még intenzívebben növekedett. Ennek az időszaknak a fejlődési tendenciáját jól tükrözi, hogy míg 1934-ben a hivatalosan bejelentett adatok alapján a Balaton mentén 269 szálloda és penzió összesen 5 659 szobával rendelkezik, melyek közül 3 462 folyóvizes mosdóval volt felszerelve, addig 1938-ra hivatalos adatok alapján a Balaton mellett már 474 szálloda, penzió és üdülőház van 7 997 szobával, vagyis az egész ország szállásférőhelyeinek 57,7 százaléka ide koncentrálódott. A balatoni fürdőhelyek elnevezéseiben gyakran találhatók utalások a korábbi monarchiabeli időkre, ismert nemzetközi üdülő- és gyógyhelyekre. Az 1940-es évek elején Siófokot *„Magyar Lidó”*-ként, Balatonfüredet a *„Szívujjok Mekkája”*-ként, míg Balatonalmádit *„Magyar Abbázia”*-ként említik a Balatont bemutató kiadványban.²¹

A fővárosban és a Balatonon az ország teljes területén zajlottak fürdőfejlesztések. A teljesség igénye nélkül említem például Miskolctapolcát, ahol a fából

18 Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/366.html> Letöltés: 2019. november 12.

19 Fazekas Miklós: Az észak-balatoni vasút története, 1909–1999. Balatonfüred 2005.

20 Cholnoky Jenő: Magyarország Földrajza. Pécs 1929. 273–274.

21 Bártfai E. Gy.: A balatoni szállásadás i. m.

épült fürdőépület leírását már 1743-ból ismerték, így ekkorra már biztosan elkészült a fürdő. A 19–20. század fordulójától kezdődött meg Miskolctapolca igazi fejlődése. Az 1920–30-as évek fordulóján Miskolctapolca már igazi üdülőövezetté vált, 1934-ben hivatalosan is üdülőhellyé minősítették. Az egész üdülőövezet alapja a fürdővíz volt, ezért elengedhetetlenné vált a korábbi fürdőépület helyett egy új, európai színvonalú fürdő megépítése. Az új fürdőpalota 1939 és 1941 között épült fel, melynek teteje gombnyomással nyitható-zárható és a mai napig működőképes. Az akkori európai „ranglistán” a harmadik, nagyon előkelő helyen állt a fürdő, ez a ranglista a korszerűség, a vízminőség és a gyógyhatás szempontjai alapján készült.²²

1924-ben gázkutatás közben feltárták a hajdúszoboszlói termálvizet Pávai-Vajna Ferenc vezetésével, akinek több jelentős gyógy- és hévizünk feltárását köszönhetjük (Szeged, Hajdúszoboszló, Nádudvar, Karcag, Debrecen, Szolnok), így hévizünk atyjának is nevezik. Hajdúszoboszlón 1925. október 26-án szénhidrogén-kutatások nyomán 1091 méter mélységből földgáz társaságában felszínre tört az a különleges, 73 °C-os víz, amelynek gyógyhatása rövidesen cáfolhatatlanul bebizonyosodott. A későbbi kutatásokból kiderült, a feltörő víz különleges összetevői jódból, brómból, konyhasóból és hidrogén-karbonátból állnak. A föld mélyéből feltörő víz elárasztotta a környékbeli mélyedéseket. Az emberek az első meglepődésen hamar túlesve fürdőzni, mosni kezdtek benne. Hamar észrevették, hogy a víz csodát tud: gyorsabban gyógyultak a sebek, enyhültek a reumatikus fájdalmak, a fáradt testnek is enyhülést hozott. A csodaforrás vize nagy jövő képét vetítette elő. Hajdúszoboszló városa elhatározta, hogy fürdőt épít. 1927. július 26-án megnyílt a Hajdúszoboszlói gyógyfürdő, a fővenyfürdővel és egy hévizes kádfürdővel. A város anyagi ereje azonban nem tette lehetővé a fejlesztést, ezért részvénytársaság alakult, amely 1928-ban megépítette az első vasbeton medencét. A belügyminiszter 1934-ben a hajdúszoboszlói fürdőt gyógyfürdővé nyilvánította. Ezzel párhuzamosan indult meg a szállodák, üdülőházak kiépítése a bánomkerti részben. A bevételnek köszönhetően és az üdülőtulajdonosok révén fejlődés és népességnövekedés indult meg a városban. Hajdúszoboszló arról is híres, hogy 1937-ben itt nyitották meg Magyarország első és sokáig egyetlen hullámmedencéjét. Az élményelem hamar híres lett. A meghajtása is különleges, mivel a hullámkeltő lapátokat egy présre tették, amely körkörösén mozog, és két erős villanymotor hajtja. Az elfolyó víz hasznosítására 1939-ben csónakázótavat létesítettek, 1941-ben már volt kádfürdő, 1942-ben pedig pezsgőfürdő is.²³

A fentiek alapján is látható, hogy az üdülés és a szabadidő eltöltés modern intézményeként a strand a húszas években vált népszerűvé, ez a tendencia az ország egyéb területein és Budapesten is tapasztalható volt: a Palatinus,

22 *Szlabóczky Pál*: Miskolc fürdőinek történetéről. A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat. 77. kötet. 2009. 83–98.

23 *Földvári Jennifer*: A Hungarospa Hajdúszoboszló fürdőkomplexumának kialakulása, fejlődése és hatásai. Budapest 2017.

a Csillaghegyi strand, a Római fürdő átalakították a főváros fürdőéletét. A mai Budapest területén eddig 11 katonai és polgári köz- és magánfürdő maradványait tárták fel, amelyek mindegyike hasznosította az itt található meleg források vizét. 1922-ben a Vass József népjóléti miniszter a fürdők fejlesztésével foglalkozó terveket készíttetett. Különös figyelmet fordítottak a gyógyfürdők és nyaralóhelyek egészségügyi viszonyainak javítására, hiszen a háború idején és azt követően a fürdőlétesítmények karbantartására a szükségesnél kevesebb anyagi erő jutott. Pávai-Vajna Ferenc munkásságának eredménye a fővárosban is fennmaradt, például ő tűzte ki a Rudas gyógyfürdőnél a nagy mennyiségű gyógyvizet adó fúrások helyét, valamint a tabáni, az alsó Margit-szigeti és a II. városligeti mélyfúrást. 1928-ban ő hívta fel a figyelmet a Görömbölytapolcai-barlang vizének jelentőségére és hasznosításának fontosságára. A fürdők karbantartása ügyében és az üzemeltetők részére ingyenes egészségügyi és műszaki tanácsadó szolgálatot biztosított a minisztérium. Az intézményi törzskönyvekben a gyógyfürdők és nyaralótelepek minden változását rögzítették és nyomon követhetővé tették. A felmérések tapasztalatai alapján készült az 1929. évi XVI. törvény, amely a fürdők gyógyhatásának minősítését is a népjóléti és munkaügyi tárca hatáskörébe utalta. Szabályozta a fürdők és felszereltségük nyilvántartását, a megfelelő színvonalú infrastrukturális háttérrel és a fürdőorvosi ellátás megszervezését. A törvény a környezet védelmében védőövek létrehozását írta elő, a források környezetének védelmét szigorította. Szabályozta a fürdőlétesítés engedélyeztetési folyamatát. Gyógyfürdőt és éghajlati gyógyintézetet a miniszter engedélyével lehetett nyitni, melynek legfontosabb feltételei a megfelelő épület, a gyógyvíz minősége, a fürdő berendezése, képzett orvos alkalmazása, valamint megfelelő házirend használata voltak²⁴. A főváros mindegyik nagy forgalmú létesítménye sajátos egyéni szubkultúrát képviselt, más a Palatinus, a Gellért vagy a Rudas törzsközönsége. Valamennyi korcsoport, szellemi áramlat és alkotói közösség megtalálta saját kávéházi törzsasztalát, gőzfürdőjét és uszodáját. A főváros ezzel a divat, a viselkedéskultúra, a művelődés világát alapvetően meghatározta. Budapest 1934-ben nemcsak a fürdőváros címet kapta meg, hanem 1937-ben megrendezhette a nemzetközi fürdőügyi kongresszust. A kongresszus budapesti székhellyel létrehozta a Nemzetközi Fürdőügyi Szövetséget. A döntést a kongresszus termálvízkincsünk gazdagságával és a magyar, illetve budapesti fürdőorvosi kar felkészültségével indokolta. Ez a döntés a hazai diplomácia hatalmas sikere volt, hiszen a tudományos és sporteredmények mellett a fürdőügy is Magyarországra irányította a világ figyelmét.²⁵

24 Takács Sándor: Régi Magyar fürdősök. In: Takács Sándor. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Benda Kálmán. Budapest 1961.

25 Csörnye Sándor – Fröchlich Loránd: Budapest fürdői. Budapest 1969.

A II. világháborútól a rendszerváltásig

A második világháború pusztításait több évtized alatt heverte ki az ország. Gazdasági és társadalmi vonatkozásain túl a turizmusban is megmutatkoztak hatásai. A nemzetközi idegenforgalom más országokhoz hasonlóan hazánkban is nagymértékben lecsökkent. Az 1950-es évek közepéig alig néhány tízezer fő volt a magyarországi úti céllal érkező beutazók száma. Egészen az 1960-as évek elejéig a klasszikus értelemben vett nemzetközi idegenforgalom zömében a hivatalos utazásokra és rokonlátogatásokra korlátozódott.²⁶ Turistaforgalmunkban újra előkelő helyet szereztek fürdőink. A gyógyturizmus mellett a minőségi szolgáltatásokkal rendelkező élményfürdők jelentik az egyes hátrányos helyzetű kistérségek kitörési pontjait. Hévíz, Hajdúszoboszló, Sárvár sikerei újra a vidékfejlesztés kulcsfontosságú lehetőségévé tették évezredes múltú fürdőkultúránkat. 1948-ban, a nemzetközi kapcsolataiban gyámság alatt álló ország egyetlen igazi tudományos sikerét a Balneológiai Kongresszus megrendezésével aratta. A hajdúszoboszlói gyógykezelési lehetőségek egy egész nemzet felgyógyulásába és boldogulásába vetett hitet is szimbolizáltak. A második öt éves tervidőszak elején a hagyományos gyógyfürdőhelyek (pl. Debrecen, Hajdúszoboszló) mellett új fürdők (pl. Bük, Győr, Nyíregyháza, Gyula, Zalakaros, Zsóry) is ekkor épültek. A fürdők kihasználtságához hozzájárultak az újabb gazdaságpolitikai változások is. Az 1956 novemberében hatalomra kerülő Kádár-kormány gazdaság- és társadalompolitikájában a lakosság életszínvonalának emelését tűzte ki célul. 1981-ig több lépcsőben munkaidő-csökkentést hajtottak végre. 48 óráról 42-re csökkent a heti munkaidő. Az 1980-as években megjelent a kéthetenkénti szabad szombat²⁷. Ezzel jelentősen megnőtt az emberek szabadideje, és a megnövekedett jövedelmeket is fogyasztásra költötték, illetve a városi és vidéki környezetben még inkább elérhetővé vált a fürdőzés, melyet nemcsak a gyógyulni vágyók, hanem a hétvégi szabadidős kikapcsolódásra vágyók is egyaránt előnyben részesítettek jó idő esetén.

A múlt század második felében a munkanapok és a munkaidő folyamatos csökkenése mellett a szabadnapok számának növekedése határozta meg a szabadidő mennyiségét.²⁸ A magyar idegenforgalomban új fejlődési szakasz kezdődött az 1960-as években. Komoly erőfeszítések történtek a nemzetközi idegenforgalomba való minél élénkebb bekapcsolódás érdekében. Magyarország idegenforgalmának alakulását is egyre inkább a nemzetközileg megfigyelhető tendenciákhoz hasonló fejlődés jellemezte, a tömegméreteket öltött turizmus nálunk is a társadalmi-gazdasági élet egyik fontos tényezőjévé vált. Ebben az időszakban a belföldi idegenforgalom gyors fejlődésnek indult, elsősorban

26 Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/366.html> Letöltés: 2019. november 12.

27 Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom. Szerk. Bíró-Nagy András. Budapest 2016.

28 Falussy Béla: Az időfelhasználás metszetei. Budapest 2004.

a szociálturizmus megszervezésével. A társadalom életmódjának szerves része lett a nyaralás. Ennek tipikus formája az olcsó vállalati vagy szakszervezeti üdültetés volt. 1960-ban a szakszervezeti, vállalati, intézményi üdülőkben fél-millió fő fordult meg. A szociálturizmust igénybe vevők száma az 1980-as évek második felében már megközelítette az 1,5 millió főt. Egyre nagyobb tömegeket mozgatott meg a természetjárás és a kirándulóforgalom is²⁹. A nagy országos szakszervezetek, például a posta, MÁV, honvédség üdülőket tartottak fent az ország frekvenciált üdülőhelyein, dolgozóik számára elérhető áron biztosították szabadságuk eltöltésének lehetőségeit. A pártüdülők pedig az MSZMP vezetői, a politikai elit számára voltak fenntartva, pl. Balatonaligán.

A Budapesten kívüli termálforrások jelentős részét az 1950-es és 1960-as években tárták fel, rendszerint kőolaj vagy földgáz keresése közben. Így 1961-ben a „fekete arany” után kutattak a Laskó-völgyben is, de a fúrók nyomán nem olaj, hanem közel 70 °C-os termálvíz bukkant a felszínre. A hasznosítására jelentkező termelőszövetkezet sokáig nem kapott engedélyt, de közben a kiömlő magas sótartalmú víz szép lassan megkezdte a környezete „sózását”, évente 1-1,5 cm-el vastagítva a sóburkot, kialakítva ezzel a mára nemzetközileg is ismert egerszalóki sódomb alapjait, mely mellett még mindig csak engedély nélkül, de 1971-ben megépült az első medence. A 80-as évek közepének e fürdőhely „idilli” hangulatáról Szombathy Viktor így ír „Északi hegyek ölelésében” című művében:

„Azután az olajlelőhelyek kicsi tartományában, Egerszalók és Demjén között a Laskó-patak mély katlanában, távol minden lakott helytől, még egy útszéli kocsmától is, kerek fürdőmedence gőzölgő vizének melegében – mintha egy pusztai prérin lennénk – reumájukat ápolgató fürdőzők közé keveredünk. Az olajkutatók fúrója nyomán feltörő meleg víz füves domboldalon, kövek, virágok között patakként zuhog alá, s forrása várja jó sorsát: hátha egyszer ünnepelt fürdőhely lesz belőle..... Hogy a hétvégi kirándulók kedvelik e helyet, azt a megannyi szertedobált sörösüveg jelzi a két ottfelejtett, szakadt autókerék gumi. Egy jövőendő fürdőhely első nyomait láttuk. Így születik valamennyi: először feltör a meleg víz, azután beleülnek a népek, majd kerek betonmedencét kerítenek köréje. Néhány év múlva fatető is épül a medence fölé, majd kibátorkodik az első üdítőital-árus és palacsintasütő... A többi már csak reklám és árnyas fák dolga.”³⁰

A fenti idézet jól példázza sok, hasonlóan geológiai fúrások következtében talált termál-és gyógyvízforrás fürdőhellyé válását. A már korábban kiépített fürdőhelyekkel szemben ezeket sokáig csak földmélyedésekben, vagy később egy-egy meszelt falú medencében tudták élvezni az odaérkezők, akik már korántsem az arisztokrácia képviselői voltak, sokkal inkább helyi, elsősorban földműveléssel foglalkozó emberek, akik egy-egy napra, leginkább vasárnaponként megpihentek a meleg forrásokban. Csak később, a nyolcvanas években, de még inkább a rendszerváltást követően épült ki a megfelelő infrastruktúra.

29 Heleszta Sándor: Idő és Társadalom (Szöveggyűjtemény). BGF-KVIFK Budapest 1998.

30 Szombathy Viktor: Az északi hegyek ölelésében. Budapest 1984.

Állami kézben kevés fürdőfejlesztés zajlott ebben az időszakban, pedig használatuk tömeges volt, így a kiépítetlenség vagy a folyamatos állagromlás volt általában jellemző.

A rendszerváltás – privatizáció

Magyarországon az 1989–90-ben végbement rendszerváltás alapjaiban változtatta meg a politikai rendszert és egyben a magyar társadalom és gazdaság szerkezetét is. Az egypártrendszer helyét átvette a plurális demokrácia, illetve megkezdődött a tervgazdálkodásról piacgazdaságra történő áttérés és az állami tulajdon privatizálása is. A gazdaságban végbemenő változások hatással voltak a munkaerőpiacra és a foglalkoztatottságra, gyorsan emelkedett a munkanélküliség és csökkent az aktív keresők aránya. A társadalom szerkezete is átalakult: kialakult a hazai nagytőkések csoportja, nőtt a kis- és középvállalkozások száma, azonban az alsóbb társadalmi csoportok és a szegénységben élők száma jelentősen gyorsabban növekedett, a társadalmi különbségek jelentős mértékben nőttek. A korábbi viszonylag nagy egyenlőség után a magyar társadalom szinte kettészakadt. A társadalom 12-15 százalékát tették ki a viszonylag vagyonosok és jómódúak, a társadalom többségét pedig a szegények, illetve elszegényedők.³¹

A szabadidő mennyisége és tartalmi átalakulását nemcsak a nyolcvanas-kiencvenes évek gazdasági-társadalmi folyamatai eredményezték, hanem a szabadidőhöz való viszony, fogalmának ártértelemeződése is. A szabadidős tevékenységek egyre szélesebb választéka, a választás szabadsága, az egyre csökkenő hozzáférésbeli korlátozottság jellemezte ezt az időszakot.³²

A rendszerváltás jelentősen átalakította az idegenforgalmat. A belföldi turizmus jelentősége átmenetileg csökkent, mivel annak bejártatott rendszere – az államilag támogatott csoportos utazás, illetve üdültetés – válságba került, a csökkenő reáljövedelmek pedig sokaknak nem tették lehetővé a piaci árak megfizetését. Ezenkívül az újonnan elnyert utazási szabadsággal élni kívántak a polgárok, s akik tehették, gyakran nyugat- és dél-európai, vagy akár távolabbi célpontokat választottak. A korábbi nagy állami utazási irodák, mint a csehszlovák Cedok, a lengyel Orbis, vagy a magyar IBUSZ versenytársakat kaptak, s az új cégek sikeresen szolgáltak ki rétegigényeket is. Nagy nemzetközi szállodaláncok kiemelt pontokon már évtizedek óta működtek a térségben, de a privatizációval és új szállodák létesítésével jelenlétük megerősödött. A turizmus lehetőségeit a jövedelmek mellett nagymértékben befolyásolta a szabadidő mennyisége. A munkával eltöltött idő drámai csökkenése a 20. század során

31 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/13268.pdf> Letöltés: 2019. november 30.

32 Nagy Ádám – Fazekas Anna: Szabad és még szabadabb idők. Szabadidős terek és tevékenységek változása. In: Negyedszázad – Magyar Ifjúság. Szerk. Nagy Ádám – Székely Levente. Budapest 2012. 202–241.

önmagában is növelte a szabadidőt, ráadásul a háztartási munkát könnyítő vívmányok – a mosógéptől a készülékekig – ugyanilyen hatással jártak.³³

Az egészségturizmus, fürdőfejlesztések mérföldkövei az ezredfordulót követően

Hazánkban a rendszerváltás után kiemelt figyelem fordult az ágazat felé. A privatizáció már önmagában is nagyon sok pozitív változást hozott a fürdők üzemeltetésében és működtetésében, melyhez a kormányzati célok, melyek a gazdaságfejlesztés kiemelt területévé tették a turizmust, azon belül pedig egyértelmű prioritás volt az egészségturizmus támogatása. Az európai uniós tervezési időszakokban, a források elosztásánál szintén nagy hangsúlyt fektettek ezen terület támogatására. Így az elmúlt közel 20 év alatt a fejlesztési tervek gyakorlatilag átformálták az egészségturizmus piacát, és ezen intézkedéseknek köszönhetően alakult ki a napjainkra jellemző fürdőkínálat.

Az akkori Gazdasági és Közlekedési Minisztérium nyilvántartása szerint a Széchenyi-terv egészségturizmus-fejlesztési programjának első ütemében a nyertes pályázatok száma több mint 100 volt, és a beruházások mintegy 70 településen valósultak meg. Az első ciklus projektjei közül 2003. végén már 34 üzemelt, 2004-ben pedig további 33 új és megújult egészségturisztikai létesítmény fogadta látogatóit.³⁴ A turisztikai pályázatok közül az egészségturisztikai beruházások kapták a legnagyobb összegű állami támogatást. A megközelítőleg 30 milliárd forintos támogatáson túl azért is figyelemreméltóak ezek a beruházások, mert hatásukra gyakorlatilag átalakult Magyarország turisztikai kínálata, annak színvonala és területi szerkezete. Több esetben olyan településeken is történt fürdőfejlesztés és wellness-szálloda-építés, ahol eddig vonzerő vagy infrastruktúra hiányában nem volt meghatározó a turizmus.

A hat évre meghirdetett Széchenyi-terv elképzeléseivel összhangban a Gazdasági Minisztérium elkészítette az egészségturizmus 10 éves fejlesztési tervét, melynek eredményeként Magyarországon kialakulhatott az a többszintű (nemzetközi, regionális, helyi) jelentőséggel bíró gyógyfürdőrendszer, amely a turizmus trendjeinek megfelelő minőségi szolgáltatásokkal fogadja a külföldi és belföldi turistákat. A fejlesztések keretében a hagyományos gyógyfürdőzés kiegészült az egyre népszerűbb wellnessprogramokkal is, melyek az egész család részére biztosították a közös üdülés lehetőségét, figyelembe véve az egészség megőrzésének egyre fontosabb elvét is³⁵. A pályázatok közvetlen célja magas színvonalú, piac képes szolgáltatást nyújtó egészségturisztikai központok (termál- és gyógyfürdők, gyógybarlangok, természetes CO₂-terápiás

33 Tomka B.: Európa társadalomtörténete i. m.

34 Budai Zoltán: A Széchenyi Terv keretében megvalósuló egészségturisztikai fejlesztések első félévének eredményei. Turizmus Bulletin. 5. (2001) 1. sz. 9–14.

35 Gyarmati Petra: Lenyűgöző wellness választék. Turizmus Trend 1. (2005) 7–8. sz. 35–38.

helyek) kialakítása, infrastruktúrájuk és környezetük fejlesztése, valamint az ezen létesítményekhez kapcsolódó szálláshelyek fejlesztésének ösztönzése volt. A következő időszakban országosan is jellemző, de például az Észak-Alföld esetében a regionális operatív fejlesztési program része lett a 2007–2013-as konvergenciaprogramban az idegenforgalom jövedelemtermelő képességének növelése. A programban a 2. prioritási tengely: idegenforgalom-fejlesztés, amely az állami támogatás mintegy 18 százalékát kapta meg. Ez lehetővé tette a fürdők infrastrukturális fejlesztésének a folytatását. A 2. prioritás célja az idegenforgalmi idény meghosszabbítása és a turisztikai látványosságok számának növelése volt. A főbb tevékenységek többek között a turisztikai termékek és látványosságok (például a gyógyfürdők, a gyógyászati központok, a kulturális és történelmi műemlékek) fejlesztésére, a kereskedelmi szálláshelyek támogatására, valamint a turisztikai célpontok kezelésének fejlesztésére irányultak. Ez az uniós program két, egymástól különböző politikai programot hirdető kormány idején ívelt át, de ez nem okozott megtorpanást, sőt a következő, 2020-ig tervezett program, a Széchenyi-terv tovább szélesítette a turizmus, ezen belül az egészségturizmus fejlesztési spektrumát. Egyik jelentős dokumentuma az Észak-alföldi régió gyógy- és termálfürdőinek stratégiai fejlesztését megalapozó fókusztanulmány elkészülte 2010-ben³⁶.

Az egészségturisztikai beruházások esetén előtérbe kerültek az élményelemek, az arculat kialakítása és a megelőzés fontossága kapcsán a wellness-részek kialakítása. Az egészséges életmód és a megatrendek mind a megelőzés fontosságát hangsúlyozzák, ehhez illeszkedve egyre nagyobb kereslet mutatkozik a wellness-szállodák szolgáltatásai iránt, a támogatások egy része a kereskedelmi szálláshelyek funkcióbővítése kapcsán wellness-szállodákat is érint, erre vonatkozó adatok azonban nem elérhetőek, pedig valószínű, hogy az egészségturizmusban mind kereslet, mind kínálat vonatkozásában a legmeghatározóbb területről beszélhetnénk.

Ezzel együtt megfigyelhető egy másik tendencia is. A belföldi vendégek számát nagymértékben befolyásolja a Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő (NEAK) által támogatott gyógyászati kezelések hozzáférhetősége és a támogatás mértéke³⁷. Ahogyan nőtt az ezen kezelések igénybevételéhez szükséges önerő mértéke, úgy volt megfigyelhető a gyógyfürdőkben ezen szolgáltatások igénybevételének csökkenése. Országos adatokat tekintve több mint 2 millió fő vett igénybe támogatott kezelést, ami természetesen nem elhanyagolható, de az országos vendégforgalomhoz viszonyítva mindössze 5,3 százalékot jelent³⁸.

36 ec.europa.eu/regional_policy/hu/atlas/programmes/2007-2013/hungary/operational-programme-north-great-plain Letöltés: 2019. március 12.

37 www.neak.gov.hu/felso_menu/lakossagnak/ellatas_magyarorszagon/gyogyszer-segedeszkoz_gyogyfuro_tamogatas/gyogyfurdo (Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő oldala) Letöltés: 2019. november 28.

38 www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fur001a.html?down=3998 (KSH tájékoztatói adatbázis) Letöltés: 2019. augusztus 5.

A fejlesztések hatására kiépült infrastruktúra üzemeltetése költségigényes, az árak nemcsak a gyógyfürdőkben, hanem a wellness- és élményfürdőkben is megemelkedtek. A gyógyászati szolgáltatások esetén a csökkenő támogatástartalommal együtt azt eredményezi – kis túlzással –, hogy lassan visszatérünk a századokkal ezelőttihez hasonló helyzethez, melyben a jómódúak szabadidős tevékenysége volt a fürdőbe járás. Először az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában épültek a polgárság igényeit kielégítő, reprezentatív fürdők, és ebben az időszakban kezdtek el a vidéki települések is fellendülni, fürdőházakat kiépíteni³⁹. Annak ellenére, hogy nagyon népszerűek voltak a magyar fürdők, a külföldi turisták számára csak a rendszerváltás után váltak látogatottá. Napjainkban több fürdőtípust is megkülönböztetünk, amelyek más célt szolgálnak az emberi szükségletek szempontjából, azonban ezek mind belföldi, mind külföldi turisták szempontjából is igen kiemelkedőek az egész világon.

Felhasznált szakirodalom és források

- Bajzik Zsolt: Fürdővendégek Tárcsán a 19. század második felében. In: Előadások Vas megye történetéről IV. A hivatali, a politikai és a gazdasági elit Vas megyében a 14–20. században. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely, 2004. 233–250.
- Bártfai Endre György: A balatoni szállásadás története a XVIII. századtól a II. világháborúig. *Modern Geográfia* 2015/3. 27–48.
- Bíró-Nagy András (szerk.): Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom. Budapest, 2016.
- Bolemann István: A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. Budapest, 1900.
- Budai Zoltán: A Széchenyi Terv keretében megvalósuló egészségturisztikai fejlesztések első felévének eredményei. *Turizmus Bulletin* 2001/3. 9–14.
- Bukodi Erzsébet: Időfelhasználás: szabadidő. Fejlesztéspolitikai helyzetértékelő tanulmányok. TÁRKI. Budapest, 2005.
- Cholnoky Jenő: Magyarország földrajza. Tudományos Gyűjtemény 101. Pécs, 1929.
- Chuck Y. Gee – Eduardo Fayos Solá: *International Tourism: A Global Perspective*. 1997.
- Csörnye Sándor – Fröchlich Loránd: *Budapest fürdői*. Budapest, 1969.
- Falussy Béla: *Az időfelhasználás metszetei*. Budapest, 2004.
- Fazekas Miklós: *Az Észak-balatoni vasút története, 1909–1999*. Balatonfüred, 2005.
- Földvári Jennifer: *A Hungarospa Hajdúszoboszló fürdőkomplexumának kialakulása, fejlődése és hatásai*. Budapest, 2017.

39 Michalkó Gábor – Rátz Tamara: *Egészségturizmus és életminőség Magyarországon*. Budapest 2011.

- Gáspár Emese: Magyarország geotermikus adottságai – termálkarszt gyógyvizek Magyarországon. In: A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat, 77. kötet. Miskolc, 2009. 181–188.
- Gidó Csaba: Magyar Karlsbad. Székelyfürdők az Osztrák Monarchia korában. 2011. <http://forestpress.hu/hu/index.php/szabadido/kiranduloknak/celpontok/18171-magyar-karlsbad-transindexro>
- Gyarmati Petra: Lenyűgöző wellness választék. Turizmus Trend 2005/7–8. 35–38.
- Heleszta Sándor: Idő és Társadalom (Szöveggyűjtemény). Budapest, 1998.
- Kaposi Zoltán: Fürdők és fürdőélet Magyarországon a dualizmus korában. In: A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete. Szerk. Horváth Szilvia – Tóth Mária. Kaposvár, 2015. 69–80.
- Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999.
- Könyves Erika – Müller Anetta: Szabadidős programok a falusi turizmusban. Budapest, 2001. http://www.unp.hu/sites/default/files/imuk/pdf/szabadidos_ismeretek_tematikus_vazlatok.pdf Letöltés: 2019. okt. 18.
- Michalkó Gábor – Rátz Tamara: Egészségturizmus és életminőség Magyarországon. Budapest, 2011.
- Nagy Ádám – Fazekas Anna: Szabad és még szabadabb idők: Szabadidős terek és tevékenységek változása. In: Negyedszázad – Magyar Ifjúság. Budapest, 2012. 202–241.
- Sági János: A Balaton írásban és képben. A Magyar Tengernek és vidékének leírása a Balatoni fürdő- és nyaralóhelyek elfogulatlan és kimerítő ismertetése. A „Keszthelyi Hírlap” kiadása. Keszthely, 1902.
- Szlabóczky Pál: Miskolc fürdőinek történetéről. In: A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat, 77. kötet. Miskolc, 2009. 83–98.
- Szombathy Viktor: Az északi hegyek ölelésében. Budapest, 1984.
- Takács Sándor: Régi Magyar fürdősök. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Szerk. Uő. Budapest, 1961.
- Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest, 2009.
- Wirth István: Fürdőkultúra. Budapest, 2011.
- Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/366.html>. Letöltés: 2019. nov.12.
- ec.europa.eu/regional_policy/hu/atlas/programmes/2007-2013/hungary/operational_programme-north-great-plain Letöltés: 2019.03.12.
- www.neak.gov.hu/felso_menu/lakossagnak/ellatas_magyarorszagon/gyogyszer_segedeszkoz_gyogyfuro_tamogatas/gyogyfurdo (Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő oldala) Letöltés: 2019.11. 28.
- www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fur001a.html?down=3998 (KSH, tájékoztatósi adatbázis) Letöltés: 2019.08. 05.